

Серби в українському фольклорі

Уже не вперше звертаючись до цієї широкої теми*, переко-нуємося, що українське національне й духовне відродження найтісніше пов'язане із процесами етнічної ідентифікації, які набувають особливого значення у сучасних умовах світової глобалізації. Нового імпульсу у збереженні усної історії окремих регіонів надає активізація вивчення козацьких старожитностей в Україні, що так чи інакше торкається й питання про сербів в українському фольклорі. У регіональних збірниках народної творчості, що подають історичні перекази подій козацької доби, маємо згадки про перебування на українських теренах сербів, зафіксовані у численних топонімах на географічній карті України, і пов'язані з ними перекази**. Нагальну необхідність збереження національної історичної пам'яті становить вивчення козацької старшини й — у такому контексті — усної історії краю, що пов'язується з визначними сербськими родами й їх нащадками в Україні.

«Немає уз святіших за братерство», — ці слова трьома мовами — українською, російською і сербською — викарбовані на пам'ятнику у Слов'яносербську Луганської області, одному з багатьох міст і селищ України, у заснуванні яких у середині XVIII ст. взяли участь серби-переселенці. Три фігури цього величного монументу — запорозький козак, донський козак та сербський граничар — є символом братніх зв'язків трьох народів і втіленням пам'яті про сербів — переселенців з Бачки та Банату, які, знайшовши в Україні свою другу батьківщину, разом з українцями і росіянами боронили південні кордони колишньої Росії. Встановлено цей пам'ятник у 2003 р., коли українська і сербська громади відзначали 250-річчя заснування Слов'яносербська,

* Див.: Микитенко О. О. Фольклорні згадки про переселення сербів в Україну у XVIII ст. // Під одним небом: Фольклор етносів України. — К., 1996. — С. 140–156; вона ж: Переселення сербів і український фольклор // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века. Зб. радова са међунар. науч. скупа у Новом Саду, 7–9 маја 2003. — Нови Сад, 2005. — С. 491–503; вона ж: Український фольклор про сербів-переселенців на теренах Слов'яно-Сербії та Нової Сербії // Етнологія — Фольклористика — Культурологія. VI Міжнар. конгрес українців (Донецьк, 28.06.–1.07.2005). — Донецьк–Київ, 2005. — С. 161–174.

** Сербинське поле — поле незгоди. У зб.: Посухов В. Сім трав біля семи криниць: Пригорща полтавських легенд. — Полтава: Б. м., 2003. — С. 54–56.

з нагоди чого відбулася поїздка представників Сербсько-українського товариства з міста Нови Сад до Луганської області. Важко уявити, але ніхто раніше, за часів Королівства Югославії, ані за СФРЮ, а потім СРЮ не відвідував ці місця, які серби заснували, будували й розвивали, — кажуть гості з Сербії. Жодних спільних зустрічей чи контактів упродовж такого тривалого часу не було. Саме тому ця подія, яка поклала початок новому етапу поглиблення регіональних україно-сербських зв'язків, мала неабияке значення.

— Ми приїхали до своїх, і так нас і зустріли, — зазначав голова Сербсько-українського товариства й сербської делегації професор Воїн Ковачевич. — Ми були приємно вражені, коли громадяни Слов'яносербська, відзначаючи День міста, підкреслювали заслуги сербів у його розвитку*. Відвідавши міста, заснування яких пов'язується із шанцями, або четами, що колись були у складі полків сербських генералів Йована Шевича та Райко Прерадовича, гості з Сербії відчували тут живу пам'ять про сербське минуле цих місць і переконалися, що в українському середовищі дбайливо плекають пам'ять про переселенців. У музеях можна побачити фотографії, документи, географічні карти, книги, які колись належали сербським родинам. В експозиціях вражає схожість, майже аналогічність хатнього начиння — ткацьких верстатів, мурованих печей, колик, вишитих рушників тощо до того, що ще й сьогодні можна побачити в панонських селах Воєводини. У міському музеї Артемівська (колишній Бахмут, заснований сербами 1751 р.) можна побачити «сербський хрест», знайдений на старому сербському цвинтарі. На півметровому хресті вирізняються написи, але слова прочитати не вдається. Проте, кажуть, ще у шістдесятих роках минулого століття у місті можна було почути сербську мову, якою говорила вже дуже похилого віку жінка. Шкода, але тоді тим ніхто не зацікавився... Новий час і події нового світу змусили прискіпливіше вдивлятися у кожне свідчення народної пам'яті, якою живиться ідентичність народу.

В. Ястребов, збираючи у 90-х роках XIX ст. матеріали з етнографії Новоросії, писав: «Серби, які дали основний матеріал для державної колонізації цього краю у минулому столітті, сьогодні вже розчинилися в російському середовищі без сліду, хоча ймовірно, що й вони внесли до нього щось своє; взаємовплив інших народностей, що живуть тут, триває ще й досі. Таким

* Билтен «Српско-українско друштво». Година X–XI. — Нови Сад, октобар 2004, број 16. — С. 2.

чином, утворюється особливий тип російської народності — новоросійський»*. З відповідною поправкою щодо українізації, а не русифікації основної маси переселенців, ці зауваження цілком слушні. Чи не вирішальне значення мало те, що переселенцям здавалося, ніби «Київ — це те місто, куди вони здавна прагнули і де колись жили», що «занесений снігом, схожий на чудову фата-моргану в снігу, Київ з його околицями так нагадували Белград і милий серцю Варадин», а «скутий льодом широкий Дніпро був таким схожим на Дунай». Такими ж близькими і знайомими здавалися й степові простори України, де «пече сонце, величезне, схоже на соняшник», таке ж тепле та ласкаве, як і в рідній залишеній землі.

Подібність сіл Сербії та України у 1915 р. описав дещо в романтичному дусі А. Кожухов: «Сербські сільські картини дуже нагадують нашу Малоросію південних повітів Київської або Подільської губерній. Такі ж біленькі мазанки з черепичною покрівлею, такі ж делеки на клунях і по полях, такі ж довгорогі сиві воли, запряжені у хохлацьку фуру з величезним незграбним ярмом. ...Навіть сам тип серба дуже близько підходить до типу наших малоросів, особливо в жінок... Деякі села так і здаються вихопленими звідкись із Балтського або Чигиринського повітів: навколо мазаних хаток ідуть призьби, перед хатами квітнуть мальви та маки, пахне коноплею та тютюном, біля хати — садок, хоч не вишневий, а сливовий, по ярах і байраках ростуть зовсім наші російські верби та верболози. Молоді чорноокі дівчата з квітами у косах, з численним намистом і монетами, у білих вишиванках, виглядають справжніми «Марійками» або «Тетянами»... Молоді хлопці у вишиваних сорочках та смушевих шапках нагадують «Андріїв» нашої Малоросії. Похмурі, засмагли, суворі на вигляд, але насправді напрочуд доброзичливі старі у широченних шароварах — зовсім наші діди малоросійських хуторів. ...Ця ілюзія подібності сербів до наших хохлів доповнюється ще й близькістю сербської мови до малоросійської»**.

Культурно-етнічна асиміляція, якої зазнали серби-переселенці у поліетнічній зоні автохтонної української території, призвела до інтерференції та об'єднання духовних течій споріднених слов'янських культур — української, російської, сербської.

* Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. — Одесса, 1894. — С. 1.

** Кожухов А. Н. Сербия и сербы. — Каменец-Подольский, 1915. — С. 7–8.

Певно, пророчими виявилися слова генерала австрійської армії Енгелсгофена, звернені до молодого серба Симеона Пишчевича: «Я не заперечую, що там вони зустрінуть теплу гостину. Проте, в цьому вбачається політика. Все це з часом буде втрачено й заміниться протилежним, і онуки, правнуки їхні не знатимуть свого справжнього походження, втратять свободу свого народного імені»*.

Згадкою про перебування сербів лишилися численні етноніми, антропоніми, топоніми на географічній карті України, де і сьогодні нерідко зустрічаються назви сіл чи містечок, що колись заснували переселенці: Самбор (сучасна Диківка), Требинське (сучасне Петрове), Буковар (сучасне Букварка), Федвар (сучасне Підлісне), Беча, або Бечка (сучасна Олександрія), Вараждин (сучасна Протопопівка), Печка, або Пекине (зараз Коробчине), а також Надлак, Каніж, Панчеве, Косівка, Павлиш тощо. Дослідники нарахували на Україні 23 топоніми з основою «серб». Вони вважають, що можна виділити два основних райони, де розміщувались поселення, назва яких постали з цього кореня. Перший умовний пояс населених пунктів проходить по території тодішньої Західної України. Тут були: Сербинів біля Волочиська, Серб-Слобідка під Новоград-Волинським, Сербинівці неподалік Вінниці, Сербенівка, Сербанівка, Сербичани, Сербинівка і два селища Серби. Інший пояс — від Могилів-Подільського на південь до Одеси — охоплює територію сучасної Миколаївської області. Тут зустрічаються села, селища, хутори з деякими переліченими вище назвами, на зразок — Сербулівка, Слов'яносербка, Сербка. Цікавим фактом є й те, що одна частина м. Новомиргорода, колишнього адміністративного центру Нової Сербії, ще у 20-ті роки нашого століття називалася Черногорією; цю ж назву й досі носить частина приміського села Софіївка.

Про сербське походження населення, що вже з другого покоління, як свідчать джерела, українізувалося, промовисто говорить значна кількість прізвищ з основою «серб», часто з характерним для української мови закінченням *-енко*: Сербин, Сербиненко тощо.

Лінгвістичні дані, поряд із мемуарною літературою та документами тих часів, є чи не найвагомим джерелом пізнання історичної долі переселенців. Проте згадки про сербів зберігає й український фольклор. Розглядаючи ці свідчення, що їх не втратила народна пам'ять, робимо висновок про глибокі інстинкти

* Пишчевич С. Мемоари. — Београд, 1963. — С. 89.

національного самозбереження, які підтримували життєдайні течії національної культури навіть усупереч тенденціям асиміляції, що закономірно вели до об'єднання духовних традицій слов'янських народів.

«До самого Києва можна було їхати через села, які називались іменами бачських, сремських і славонських сіл. Куди не підеш, всюди лунає сербська пісня»*, — невже це насправді було? Сербська народна пісня, така ж щира і мелодійна, широка й вільна, як і українська, та пісня, що зберігає для нації «свободу народного імені», зникла з фольклорної пам'яті в Україні, історичну долю народу якої на шляху пошуку свободи і підтвердження національної гідності розділили й серби-переселенці.

«По відношенню до буттєвої правди, — писав Микола Костомаров, — народна історія значною мірою вимисел, але це не заважає їй бути часто правдивішою від нашої»**. Таким своєрідним літописом українського народу є його історичні пісні, які зобразили найтипівіші картини історичної дійсності, серед яких і цикл пісень, об'єднаних загальною назвою «Ой понад річкою, понад Синюхою»***. Вони про те, як «канави копали» на «лінії», — про будівництво фортифікаційних укріплень на Правобережній Україні в 30–40-х роках XVIII ст. вздовж російсько-польського кордону, який проходив по річці Синюсі, з чим пов'язувалося створення тут сербських гусарських полків. Українське населення працювало на будівництві воєнних укріплень у різні часи і в різних місцях, тож у піснях відобразилися події різних часів, переплелися мотиви гайдамацьких і солдатських пісень, а важкі земляні роботи підневільних козаків названо «сибірною» (тобто каторжною) працею.

Силу-силенну пісень і переказів складено народом про найславетнішу сторінку історії України — Запорозьку Січ. Народну пам'ять чи не найбільше вразили події, пов'язані з її знищенням російською армією, а фольклорні тексти засвідчили участь у цьому інциденті сербських генералів. Із властивою народній творчості гостротою і дотепністю історичні пісні та перекази змальовують царських генералів, серед них — Текелію, війська якого, повертаючись із турецького фронту, 4 червня 1775 р., у день св. Трійці (Зелену неділю), зненацька оточили Січ з усіх боків і взяли

* Црнянский М. Переселение. — Кн. 2. — М., 1978. — С. 403–404.

** Костомаров М. Історія України. — К., 1991. — С. 178.

*** Історичні пісні. — К., 1961. — С. 540–545.

її. Історична пісня «Ой не жалуйте ви, славні запорожці» серед «московських генералів», які «степ добрий, край веселий та занапастили» згадує саме генерала Текелію:

Й ой із Низу, з лиману вітер повіває,
А Текелій запорізьку землю облягає*.

Більшість козаків, обдуривши Текелію, під прикриттям нібито риболовлі, подалися човнами до Чорного моря, а звідти в Туреччину. Ця подія яскраво описана у переказі «Лихо прийшло на Зелені свята». Зруйнування Січі — символу національної гордості й волі — сприйнято народом як велику трагедію і детально відтворено у прозових та поетичних фольклорних текстах:

Ой летить бомба від москаля, та серед Січі впала,
Гей, хоч пропало військо Запорізьке, та не пропала слава**.

Земліколишньої Січі, що увійшли до складу Катеринославської губернії, Катерина II роздала царським офіцерам і генералам, серед яких було й чимало сербів. Згадкою про те, як «одібрали всі волості запорізькі», пройнято історичну пісню «Ой з-під города, а з-під Єлисавета»***.

Але, як справедливо писав автор «Переселення», «кожний створює собі безсмертя по-своєму». Якщо про одних пишуть історики та мемуаристи, то інші навки вписали своє ім'я у народну пам'ять. У таких жанрах фольклору, як обрядові весільні пісні, у народній ліриці — баладах, які найяскравіше відображають міжетнічні зв'язки, зустрічаємо етнонім «серб», «сербин». Міжетнічні шлюби були вирішальним чинником швидкої асиміляції переважно військового населення. Саме з XVIII ст., стверджують українські антропологи, відомий на Україні південно-слов'янський елемент. Згадки про міжетнічні шлюби подають і фольклорні записи. Так, на всій українській етнічній території побутувала балада про дівчину, яка на вимогу свого коханця отруїла брата, — цим коханцем є «сербин».

Протиставлення «свої / чужі», що справедливо вважається невичерпною темою, «пронизує усю культуру і є одним з найголовніших концептів усього колективного, масового, народного,

* Там само. — С. 565.

** Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Д. П. Новицким в Екатеринославской губ. — Харьков, 1894. — С. 45.

*** Історичні пісні. — С. 553.

національного світосприйняття»*. У традиційній слов'янській культурі уявлення про етнічно чи конфесійно «чужих» зазвичай пов'язуються з німцями, поляками, циганами, євреями, турками. При цьому маркерами «чужості» виступають: зовнішність, запах, відсутність душі, надприродні властивості (здатність до перетворення, магії, чаклунства), «неправильна», з точки зору носія місцевої традиції, поведінка, мова. Цими рисами достатньо вичерпно окреслюється фольклорно-міфологічний портрет «чужого» у традиційній культурі**. Разом з тим, деякі «чужі» сприймаються більше як «інші», у чому вирішальне значення має конфесійний момент. Саме «чужі» залучаються традиційною обрядовою практикою до виконання певних ритуально-магічних дій. З іншого боку, спільна конфесійна приналежність чи етнічна спорідненість у ряді ситуацій може перетворювати «чужих» майже у «своїх», що знаходить підтвердження й у баладі з мотивом «сестра-отруйниця».

Серед низки українських історичних пісень і балад, що відображали українсько-сербські історичні та етнічні відносини, жартівлива пісня, яку записав у свій час В. Ястребов у с. Олексіївка Єлисаветградського повіту, можливо, не надто значна. Проте вона виявляє важливий чинник історії краю, є свідченням фольклорного сприйняття сербського військового населення, підтвердженням існування сербського етнічного прошарку в Україні. Ймовірно, на той час вона була досить популярною, про що свідчать варіанти її фрагментарних фіксацій***. Ястребов, публікуючи текст, наголошував, що твір сповнений «зневажливо-іронічної атмосфери, так характерної для стосунків українського населення та сербів-переселенців». Історично точно передані Црнянським складні, особливо на початку, взаємини українських селян і військових сербів, у народній традиції транспоновані у жартівливу пісню, в якій серб зображений як вусатий дженджик, красень-кавалерист, спокусник дівчат; він не має хати, не має майна, має лише коня. Не звичний до сільської роботи, живе весело, любить солодко попоїсти, випити та погуляти, лишаячись чужим і цій

* Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. — М., 2001. — С. 126.

** Белова О. В. «Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре // Признаковое пространство культуры. — М., 2002. — С. 71.

*** Пор.: Ой сербине, гусарине, годі сербовати; / Озьми серп, іди в степ пшениченьку жати. (из записок сенатора А. Я. Стороженка) // Киев. Старина. — Т. X. — Дек., 1884. — С. 459.

землі, і цьому народу. Звертає увагу дієслово сербувати / сербовати, яким характеризується його життя. Такою є характеристика серба у цьому невеличкому фольклорному тексті, який через його унікальність наводимо повністю:

Ой сербине чорноусий,
Чого в тебе кафтан куций?
— Суки дівки підпоїли
І кафтана підкроїли.

Сербин милий, чорнобривий,
Сербин не багатий —
За ним дівки стадом ходять,
Як товар рогатий.

За сербином добре жити,
Що нічого не робити,
Горілочку та мед пити,
Хорошенько походити.

У сербина вечеря:
Щодня курка печена,
Варенички в маслі,
Черевички красні.

Ой сербине, сербиночку,
Годі сербувати:
Бери серп, та йди в степ
Пшениченьку жати!

Сербин того не злюбив,
Тільки усом закрутив,
Пішов, коня осідлав,
«Прощай, дівчино», сказав.

У сербина чужа хата,
Бо й сам сербин, як гармата,
Худибоньки тільки в його
Серп та плахотка картата.

Чом сербина не любить,
Чи не подобонька?
Як сів на коня,
То й вся худобонька*.

* Песня о сербе. — Сообщ. В. Ястребов // Киевская Старина. — Т. X. — 1884. — С. 757–758.

Діалог фольклорної творчості генетично споріднених народів — процес складний і тривалий. Часто він призводить до контамінації творів, коли окремі риси вплітаються в текст іншої традиції, як квітка з сусіднього поля у яскравий вінок. Народна пісня — наче рідна земля, над якою віють вітри героїчної історії. Вона назавжди лишила у фольклорній пам'яті українців свої духовні скарби — безліч окремих перлів, що їх створили уява, мудрість, поетичний хист і гостре, дотепне слово, не лише українське.

Наша земля споконвіку була тереном слов'янського етнічного взаємовпливу і взаємодії. Вивчення духовної спадщини, зокрема сербського субстрату в українській духовній традиції, простеження процесу асиміляції сербських переселенців в етнічному середовищі України дає можливість з'ясувати головні тенденції та закономірності розвитку міжетнічних фольклорних зв'язків і вирішити актуальні проблеми «збирання» національної культури та відродження багатовікової традиції, зразком взаємопроникнення і взаємозбагачення якої був фольклорний діалог українського і сербського народу.